

Caelestis rationis opus: **Stoicismus v Maniliově** **eposu *Astronomica***

■ JAKUB ŽYTEK (Praha)

Báseň *Astronomicon* o pěti knihách, jejíž autor Marcus Manilius žil v Římě na počátku doby císařské, zůstává i dnes v širším povědomí básní spíše neznámou. Samo dílo bývá uváděno na okraji kánonu římské literatury a v jeho charakteristikách se zdůrazňuje zejména astrologická tematika a didaktické rysy. Maniliova báseň krom toho není českému čtenáři v překladu dostupná (až na dva krátké úryvky), a možná i proto zůstává v českém prostředí jako jeden ze zajímavých pramenů římského stoicismu pramenem značně opomíjeným, ne-li přímo neznámým.

Tento příspěvek usiluje daný stav změnit. Předkládá obraz jedné z podob stoicismu za římského císařství, stoicismu Maniliova, a to na základě analýzy a interpretace filosoficky významných – a mnohdy zároveň umělecky velice působivých – míst jeho eposu. Pozornost věnujeme i Maniliovu vztahu k dosavadní stoické tradici, helénistické i římské (jakkoliv je podoba římského stoicismu dochována značně torzovitě), a ovšem i způsobu, jakým je do tohoto systému integrována astrologie¹.

¹ Stručný nástin obsahu eposu je tento: 1. kniha se zabývá počátky astronomie a vznikem vesmíru a země, zvěrokruhem a souhvězdími na obloze, poeticky popisuje Mléčnou dráhu; uzavírá ji charakteristika komet. 2. kniha se po výkladu o božské duši vesmíru věnuje typologii znamení, aspektům mezi nimi, stanovení čtyř os horoskopu a rozdělení na domy. 3. kniha se soustřeďuje na výpočet horoskopu a popis čtyř znamení, která jsou úzce spojena s událostmi astronomického roku (Rak, Kozoroh, Beran, Váhy). 4. kniha se zabývá především vztahem mezi makrokosmem a mikrokosmem; jednotlivým souhvězdím jsou přiřazeny nejen konkrétní povahy a vlastnosti zrozenců, ale i země a kraje. Knihu uzavírá filosofická pasáž o člověku jakožto zobrazení světa. Konečně 5. kniha popisuje souhvězdí okolo zvěrokruhu a jejich vliv na člověka; připojuje půvabnou mytologickou digresi o souhvězdí Andromedy a vrcholí popisem hvězdného státu.

I.

*Hoc opus immensi constructum corpore mundi
 membraque naturae diversa condita forma
 aeris atque ignis, terrae pelagique iacentis,
 v i s a n i m a e d i v i n a regit, sacroque meatu
 conspirat deus et tacita ratione gubernat
 mutuaque in cunctas dispensat foedera partes,
 altera ut alterius vires faciatque feratque
 summaque per varias maneat cognata figuras.*² (1.247-254)

Po krátkém předznamenání ve verších 1.62-65³ se čtenáři záhy dostává úvodního výkladu o prvním ze stěžejních principů stoické filosofie – **božské duši vesmíru**. Jak praví Manilius, božskou živoucí silou (*vis*) je řízen a spravován celý svět ve všech svých částech, poněvadž tato duše je přítomna v celé přírodě a dlí v podobách všech živlů. Taková charakteristika božské duše dobře koresponduje s Ciceronovým popisem ve spise *De natura deorum*, který ji zde uvádí pod jménem ἡγεμονικόν.⁴ U Manilia je hégemonikon totožné s bohem, který s ním „dýchá společným dechem“, a svým rozumem stanovuje vzájemný soulad jednotlivých částí kosmu: ukládá jim pravidla (*foedera*), pomocí nichž může být každá část v téže chvíli subjektem i objektem vesmírného dění a zároveň – ve své různosti – zůstávat příbuznou součástí jediného celku.

Pokud jde o jazyk a styl básně, nejprůzračnějším rysem je *brevitas*, charakteristická pro vyjadřování stoiků. K této úsečnosti se druží i jistá významová zhuštěnost, koncentrovanost ve výraze, která je doplněna i básnickými kvalitami – srov. např. spojení *Phoebeia tempora* (4.856), „doba jednoho oběhu Slunce po obloze“.

² „Toto tělo a dílo, tu obrovskou soustavu světa,/ i údy přírody, chované v rozličných tvarech,/ v ohni a vzduchu, v zemi i v ležícím moři,/ spravuje božská duše, a pohybem svatým/ tu spolupůsobí bůh, an mlčícím rozumem řídí/ a smlouvy vzájemně všechněm ukládá částem,/ by jedna umožňovala a nesla působnost druhé/ a v podobách různých si zůstal příbuzným celek.“ (přel. J. NOVÁKOVÁ)

³ MANIL. 1.62-65: (*experientia*) ... *speculataque longe/ depren dit tacitis dominantia legibus astra/ et totum aeterna mundum ratione moveri/ fatorumque vices certis discernere signis.*

⁴ Cíc. *De nat. deor.* 2,11: „Jest tudíž přírodní síla, udržující celý svět pospolu a jej chránící, nadána smysly a rozumem. Neboť každá věc v přírodě, jež není sama o sobě a jednoduchá, nýbrž v těsné spojitosti s jiným, má v sobě vůdčí prvek, na př. člověk duši, zvíře cosi duši podobného, z čeho vzniká touha po věcech. (...) Vůdčím prvkem pak jmenují to, co nazývají Řekové hégemonikon (...).“ (přel. A. KOLÁŘ)

Jak poznamenává M. Lapidge,⁵ je zde charakterizována stoická συμπαθεία, „souladnost“ vesmíru, jíž jsou prostoupeny a pomocí níž jsou propojeny všechny jeho části. Právě sympathiea je základním předpokladem, který umožňuje astrologické předpovídání, neboť skrze vzájemné propojení jednotlivých částí vesmíru – živého vesmíru – lze pak ze stavu jedné části vyčíst stav (třebas dosud nezjevný) části druhé. Manilius tu nedbá názoru stoika Panaitia z Rhodu, který sice uznával sympathieiu, ale popíral možnost astrologie,⁶ ani nijak nereaguje na její negativní hodnocení u Cicerona, jenž týž názor reprodukuje v dílku *De divinatione*,⁷ nýbrž naopak činí princip *sympatheie* hlavní osou svého filosoficko-astrologického výkladu.

Filosofické pasáže jsou v básni rozesety na mnoha místech; ve verších 2.60-66 se Manilius k charakteristice *sympatheie* opětovně vrací:

*Namque canam tacita naturae mente potentem
in f u s u m q u e d e u m caelo terrisque fretoque
ingentem aequali moderantem foedere molem,
totumque alterno c o n s e n s u vivere mundum
et rationis agi motu, cum s p i r i t u s u n u s
per cunctas habitet partes atque inriget orbe
omnia pervolitans corpusque animale figuret.*

Čtenáři je znovu předložen obraz boha, který „vplynul“ do všech živlů, z nichž sestává svět, a který dle rovných pravidel tuto ohromnou hmotu světa řídí a vede. Verš 2.62 si zasluhuje pozornosti i pro svou formální strukturu a volbu lexika: výrazy *ingentem* a *molem* tento stříbrný verš rámují, zatímco *aequali* a *foedere* jej spínají s participiem *moderantem* v jeho středu. Vůdčí duch tak i vizuálně spravuje celý svět a sloveso *moderari*, odvozené od *modus*, přitom podtrhuje zachování *míry* v celku; rovnost všech částí je vyjádřena adjektivem *aequali*; výraz *moles* pak už sám o sobě evokuje ohromnou masu. Ve verších 2.63nn. nacházíme nejen explicitní výraz *consensus*, přesný latinský ekvivalent řecké συμπαθείας,⁸ ale také zvýšený důraz na popis

⁵ LAPIDGE 1989, s. 1394.

⁶ RIST 1998, s. 187.

⁷ CIC. *De div.* 2,14: „Z které přírodní spojitosti a jakoby naprostého souladu a shody – Řekové tomu říkají sympathiea – může vyrůst souvislost na př. trhliny v játrech s mým majetečkem nebo můj soukromý zisk souviseti s oblohou, zemí a vším vesmírem?“ (přel. J. HRŮŠA)

⁸ Jak uvádí LAPIDGE (1989), těchto terminologických shod existuje mnohem více, srov. kalky *conspiro* – συμπνέω, *cognata* – συμφωής atd.

kosmu jako živé a dynamické entity (*vivere, agi, inriget, pervolitans*), jejíž duch, jak už víme, přebývá ve všech jejích částech.⁹

Podobně, avšak ještě o něco podrobněji, vysvětluje Manilius vesmírný řád ve 3. knize:

*Principium rerum et custos natura latentum
 (cum tantas strueret moles per moenia mundi
 et circum fuis orbem concluderet astris
 undique pendentem in medium, d i v e r s a q u e m e m b r a
 ordinibus certis sociaret c o r p u s i n u n u m,
 aeraque et terras flammamque undamque natantem
 mutua in alternum praebere alimenta iuberet,
 ut tot pugnantes regeret c o n c o r d i a causas
 stareque alterno religatus foedere mundus),
 exceptum a s u m m a ne quid r a t i o n e maneret
 et quod erat mundi mundo regeretur ab ipso,
 fata quoque et vitas hominum suspendit ab astris.* (3.47-58)

Příroda sdružila v přesném uspořádání „údy“ světa do jednoho těla a přikázala živlům, aby si navzájem poskytovaly obživu. To vše proto, aby mezi nimi panovala svornost, *concordia*, a svět zůstal vázán vzájemnou smlouvou. V této třetí pasáži už před našima očima nabývá pevného tvaru metafora vesmíru jakožto lidského těla, která je pro stoické myšlení velmi příznačná¹⁰ a která v básni dosahuje svého vrcholu v závěru 4. knihy, kde se „malý svět“, mikrokosmos člověka srovnává s „velkým světem“, makrokosmem vesmíru. V pasáži 3.47nn. je potřetí zmíněn také vesmírný rozum (*summa ratio*; předtím ve spojeních *tacita ratio* a *motus rationis*), z jehož působnosti není ve vesmíru vyňato nic – je totiž svrchovaný – a který je totožný se „světovým řádem“, pojmem, jímž se budeme zabývat vzápětí.

⁹ K Maniliovu pojetí *consensu* viz též VERG. *Aen.* 6.724-27: *Principio caelum ac terras camposque liquentis/ lucentemque globum lunae Titaniaque astra/ spiritus intus alit, totamque infusa per artus/ mens agitat molem et magno se corpore miscet.*

¹⁰ Srov. např. SEN. *Epist.* 95,52: *Membra sumus corporis magni, natura nos cognatos edidit (...).*

II.

Je nesnadné rozhodnout, zda se Manilius v některých pasážích věnuje speciálně otázce vesmírného rozumu, ostatně ve stoickém myšlení od sebe dost dobře nelze oddělovat pojmy „světové duše“, „boha“, „přírody“ a „nebeského rozumu“ – běží tu spíše o různým způsobem pojímané aspekty jedné a téže věci.

S pojmem *ratio* se setkáváme již na samém počátku básně, v úzké spojitosti s hvězdami, které jsou podle Manilia „znalé osudu“¹¹ a způsobují „rozmanité proměny lidského údělu“ – právě tyto základní astrologické axiomy mají v nebeském rozumu pramenit a být jeho dílem:

*Carmine divinas artes et conscia fati
sidera diversos hominum variantia casus,
caelestis r a t i o n i s opus, deducere mundo
aggredior (...)*¹² (1.1-4)

Poskytuje-li *sympatheia*, vesmírný soulad, už ze své definice možnost předpovídání toho, co nastane (jak je vyloženo výše), pak zdůrazněné *ratio* připouje k této možnosti navíc další kvalitu a dodává astrologickým postupům řád a smysl. To je, jak soudíme, také důvod, proč pasáž o božském rozumu (resp. „řádu“) výkladu astrologických charakteristik v eposu takřka pravidelně předchází. Takový rámec je nejzjevnější ve 4. knize, která pojednává mj. o charakteristikách znamení a již budeme ještě interpretovat.

Po úvodní zmínce se *ratio* objevuje znovu dosti záhy ve verších 1.62-65:

*(... experientia) ... speculataque longe
deprendit tacitis dominantia legibus astra
et totum a e t e r n a mundum r a t i o n e moveri
fatorumque vices certis discernere signis.*

Co se dozvídáme? První astrologie praxe poučila, že hvězdám náleží moc díky skrytým zákonům, že vesmír je uváděn v pohyb „věčným rozumem“ a že podle jasných znamení lze rozeznat proměny osudů – tedy přibližně totéž, co Manilius formuloval již v úvodu.

¹¹ Toto spojení nemůže neupomínat na VERGILIOVY verše: *testatur moritura deos et conscia fati/ sidera* (*Aen.* 4.519-520).

¹² „Božského umění taje a souhvězdí, svědky to sudby,/ kteří osudu změn jsou původci lidskému rodu,/ nebeské moudrosti dílo se chystám s oblohy snést/ ve verších na naši zem (...).“ (přel. F. STIEBITZ)

Z pasáží zabývajících se ratiem uvedme jako poslední tuto:

*Sic omnia toto
dispensata manent mundo dominumque sequuntur.
Hic igitur deus et ratio, quae cuncta gubernat,
ducit ab aetheriis terrena animalia signis,
quae, quamquam longo, cogit, summota recessu,
sentiri tamen, ut vitas ac fata ministrent
gentibus ac proprios per singula corpora mores. (2.80-86)*

Manilius se znovu snaží postihnout poměr mezi božským rozumem a hvězdami: vše ve vesmíru setrvává v přesném uspořádání (*dispensata*, „odváženo na vahách“, tedy opět důraz na přesnou míru) a následuje svého pána, jímž je *deus et ratio*, „**božský rozum**“. Tento rozum vytváří podle souhvězdí na nebi živé tvory na zemi, a ačkoliv jsou hvězdy vzdáleny velice daleko, působí na ně tak, že lze přesto pocítit jejich vlivy, tj. tak, aby z hlediska astrologie spoluurčovaly život a osud národů a vlastní povahu každého člověka.

Jako by těmito verši Manilus mimoděk reagoval na výtku Panaitia z Rhodu ohledně působení hvězd na lidské životy (viz pozn. 6), aniž by ji ovšem přímo jmenoval. Současně Manilius otevírá téma rozumu jakožto zdroje fata. Než k němu přistoupíme i my, zmiňme se ještě o tom, jak podle Manilia vznikl svět, který je oním božským rozumem řízen, a co se v eposu říká o jeho možném konci.

III.

*Ac mihi tam praesens ratio non ulla videtur,
qua pateat mundum divino numine verti
atque ipsum esse deum, nec forte coisse magistra
ut voluit credi, qui primus moenia mundi
seminibus struxit minimis inque illa resolvit;
e quibus et maria et terras et sidera caeli
aetheraque immensis fabricantem finibus orbes
solventemque alios constare, et cuncta reverti
in sua principia et rerum mutare figuras. (1.484-493)*

Pokud jde o žánr filosoficky zaměřeného didaktického eposu, měl Manilius v Římě už nanejvýš významného předchůdce, Lucretia. Volbou myšlenkově zcela protikladného směru i přístupu, stoicismu oproti epikúreismu, tak učinil z Lucretia nejen svého předchůdce, ale také protichůdce. Právě verše 1.484nn. jsou jednou z nejzjevnějších **polemických pasáží s Lucretiem**.

Svět se pohybuje podle pokynů božské duše (*divino numine verti*) a je vlastně samotným bohem; nespojil se tedy v jeden celek pod vedením náhody (*forte ... magistra*), jak chtěl lidi přimět věřit „ten, kdo jako první postavil hradby nebes z nepatrných tělísek a znovu je do nich rozložil“. Lze stěžít pochybovat o tom, že prostřednictvím této výtky vůči Epikúrovi a atomům nečlil Manilius přímo na epikúrovce Lucretia, svého básnického i filosofického rivala.

Čtyřverší 1.490-3 epikúrovskou ideu o vzniku světa rozvádí ještě podrobněji, aby mohla být o to účinněji odmítnuta argumentem v závěru pasáže:

*Quis credat tantas operum sine numine moles,
ex minimis caecoque creatum foedere mundum?
Si fors ista dedit nobis, fors ipsa gubernet (...);*

Věří snad někdo tomu, že tak ohromné struktury vznikly bez působení božské duše (*sine numine*), z pranepatrných částíček, a že vesmír je utvořen na základě „slepých“, nejistých zákonů? Manilius zde formuluje jasný protiklad mezi svými *mutuis, aequalibus foederibus*,¹³ které jsou součástí vesmírného řádu, a mezi náhodnými, slepými svazky (*caeco ... foedere*), které takový řád zaručit nemohou. Výskyt výrazu *fors* v této pasáži je zajímavý i tím, že evokuje postavu Fortuny, personifikované Náhody, která nedbala pozemských zákonů, převracela řád a působila zvraty a která je stoickou figurou *par excellence*.

Jak tedy **vznikl svět** podle Manilia? Odpověď nacházíme už ve verších 1.149nn.:

*Ignis in aetherias volucer se sustulit oras
summaque complexus stellantis culmina caeli
flammarum vallo naturae moenia fecit.
Proximus in tenues descendit spiritus auras
aeraque extendit medium per inania mundi.
Tertia sors undas stravit fluctusque natantes
aequoraque effudit toto nascentia ponto,
ut liquor exhalet tenues atque evomat auras
aeraque ex ipso ducentem semina pascat,
ignem flatu alat vicinis subditus astris.*

¹³ Srv. verše 1.252 a 2.62.

Nejprve se „okřídlený oheň“ zvedl do nebeské výše, objal klenbu hvězdného prostoru a vytvořil „hradby světa“ z ohnivých valů. Jako druhý klesl dolů vzduch v podobě jemných vánků, rozejpal se a vyplnil nesmírný prostor nebes. Třetí místo bylo přisouzeno vodám a plynoucím proudům, které vytvořily hladinu oceánu, aby vodstva mohla vydechnout a chrlit jemné výpary a živit jimi vzduch. Vanutí vzduchu, probíhající pod blízkými hvězdami, pak zase živilo oheň – už v tomto bodě tedy vlastně můžeme spatřovat počátky vesmírné, zatím pouze „živlové“ *sympatheie*. Je zřejmé, že Manilius zde předkládá stoický pohled na utváření světa,¹⁴ že jasně setrvává v intencích jeho kosmologie.

Vznik světa však není jedinou oblastí, v níž se Manilius vědomě staví proti Lucretiovi. Ještě zřetelnější lucretiovské aluze se objevují ve verších, které popisují život prvních lidí. Jak poznamenávají komentátoři, např. G. P. GOOLD (2006, praef. s. xvii), podle Lucretia se první lidé nezajímali o nebeské úkazy, kdežto Manilius „je vykresluje jako ty, kdo se bojí, aby den nepřestal střídát noc“.¹⁵ U Lucretia totiž čteme:

*Nec plangore diem magno solemque per agros
quaerebant pavidi palantes noctis in umbris,
sed taciti respectabant somnoque sepulti,
dum rosea face sol inferret lumina caelo.
A parvis quod enim consuerant cernere semper
alterno tenebras et lucem tempore gigni,
non erat ut fieri posset mirari eumquam
nec diffidere, ne terras aeterna teneret
nox in perpetuum detracto lumine solis.*¹⁶ (LUCR. 5.972-981)

¹⁴ Srov. CIC. *De nat. deor.* 2,9-10.

¹⁵ „For Lucretius the first men were unconcerned with celestial phenomena; Manilius improbably portrays them as terrified lest day fail to follow night.“

¹⁶ „Nikdy s bázlivým nářkem si nepřáli, aby se vrátil/ do kraje slunečný den, když nočním těkali stínem,/ nýbrž čekali mlčky a vhrouteni v spánek, až slunce/ s růžovou pochodní ráno své světlo rozlije nebem./ Poněvadž totiž zvykli již od mládí vídati vždycky,/ z noci jak střídavě den, jak ze dne se temnota rodí,/ vůbec nemohla v nich ta proměna vzbuditi podiv/ nebo snad nějaký strach, že noc věčná zahalí zemi,/ jakmile navždy slunce svou obvyklou opustí dráhu.“ (přel. A. KOLÁŘ)

Manilius naproti tomu říká:

*Et stupē facta novo pendebat lumine mundi,
tum velut amisso maerens, tum laeta ren<ato, 69a/69Ab
surgentem neque enim totiens Titana fug>atis 69Aa/69b
sideribus, variosque dies incertaque noctis
tempora nec similes umbras, iam sole regresso
iam propiore, suis poterat discernere causis. (MANIL. 1.68-72)*

Pozorujeme, že Maniliovo mínění je zcela protichůdné mínění Lucretiovu: u Lucretia první lidé na nebeské úkazy nedbali, neprojevovali před nimi žádnou úctu či bázeň, protože podle jejich zkušenosti slunce vycházelo dennodenně a jeho střídání s nocí bylo něco naprosto obyčejného, běžného – v mezích své zkušenosti se chovali, smíme-li to tak nazvat, **racionálně**, a v intencích Lucretiovy básně byli tedy dosud prosti „strachu z bohů“. Maniliovy první lidi naopak zaplavuje úžas, strach a radost, když sledují pohyby nebeských těles, neboť jejich příčiny dosud nejsou schopni pochopit – jejich chování je tedy, v kontrastu k Lucretiově popisu, **emocionální** a v intencích Maniliovy básně teprve povede k pochopení vesmíru jako díla božské duše, která těmito nebeskými tělesy proniká a pohybuje jimi.

Stejně rozporná mínění nacházíme i v následujících pasážích – náš básník tu učiní přímou narážku na Lucretiovy verše z páté knihy:

*Nec commune bonum poterant spectare neque ullis
moribus inter se scibant nec legibus uti.
Quod cuique obtulerat praedae fortuna, ferebat
sponte sua sibi quisque valere et vivere doctus.¹⁷ (LUCR. 5.958-961)*

Kdežto u Manilia:

*Sed cum longa dies acuit mortalia corda
et labor ingenium miseris dedit et sua quemque
advigilare sibi iussit fortuna premendo,
seducta in varias certarunt pectora curas
et, quodcumque sagax temptando repperit usus,
in commune bonum commentum laeta dederunt.
(MANIL. 1.79-84)*

¹⁷ „Nemohli starat se o to, co všem jest společným dobrem,/ nedbali dobrých mravů a neznali zákonných řádů./ Každý ochotně bral, co náhoda za kořist dala,/ uměje na sebe jenom se spolehnout, pro sebe žítí.“ (přel. A. KOLAŘ)

Jak říká nanejvýš případně G. P. GOOLD (2006, praef. s. xvii), za pomoci Lucretiových vlastních slov *commune bonum* se tu Manilius důrazně vyslovuje pro lidskou společnost jako svazek přirozený, nikoli vzniklý pouhou konvencí. „Divoký a sobecký jeskynní muž epikúrejských představ je nahrazen ‚ušlechtilým divochem‘, který je veden vzhůru k civilizaci pomocí božské prozřetelnosti.“¹⁸ Domníváme se, že v těchto Maniliových verších je v jemném náčrtu zaznamenána idea stoického humanismu, byť zatím jaksi v počátcích: lidé byli a jsou ze své přirozenosti, kterou sdílejí (a na jejímž základě jsou si rovni), vedeni k tomu, aby sdíleli i své objevy a myšlenky.

Vzhledem k autorovu stoickému přesvědčení bychom v básni mohli očekávat také nějakou zmínku o ἐκπύρωσις, světovém požáru, jímž by měl být dle stoiků zachvácen umírající svět a z jehož plamenů měl povstat svět nový, s identickým během událostí. Názory na to, zda se o takovém konci Manilius v básni vůbec zmiňuje, nejsou jednoznačné. Příkláníme se k mínění, že Manilius na několika místech eposu možnost *ekpyrósis* naznačuje, ale nikde nepodává její souvislý popis, jaký můžeme číst např. při líčení vzniku vesmíru v 1. knize. Jak uvádí M. LAPIDGE (1989: 1396), Manilius se na konci 2. knihy krátce zmiňuje o situaci, která by nastala, kdyby svět nedržela pohromadě vzájemná pouta:

*Quae nisi perpetuis alterna sorte volantem
cursibus excipiant nectantque in vincula, bina
per latera atque imum templi summumque cacumen,
dissociata fluat resoluto machina mundo.* (MANIL. 2.804-807)

Řečeno Maniliovými slovy, „uvolněním pout světa by se rozpadlo a rozpojilo jeho soustrojí“. Lapidge v participiu *resoluto* spatřuje odkaz na stoický termín ἀναλύω užívaný při popisech *ekpyrósis* a připojuje také pasáž 2.67-72, jež myšlenku, co by se stalo, kdyby neexistoval vesmírný *consensus*, rozvádí ještě detailněji: země by ztratila svou pevnou polohu, hvězdy své oběžné dráhy, souhvězdí by bloudila zmateně po obloze, nebo by naopak byla v pohybu ochromena, rovnováha žvlů by byla porušena. Soudíme, že Lapidge přesně vystihl důvod, proč v básni popis **ekpyrósis chybí**: „Manilius throughout the ‘Astronomica’ was concerned with expounding cosmic

¹⁸ „Taking the actual words of Lucretius – *commune bonum* – he insists on the influence of society as a natural and not merely conventional bond. The wild and selfish cave-man of Epicurean fancy is replaced by the ‘noble savage’, who is led upwards to civilization through the providence of God.“

order, not cosmic destruction.“¹⁹ Lze k němu dodat snad jen to, že v celkově vznešeném a pantheistickém ladění díla, obsahujícím navíc odkazy k osobě císaře Augusta, císaře-obnovitele, by takový popis mohl působit nemístně.

Naproti tomu Marcia L. COLISH (1990, s. 315) uvádí, že „Manilius je jediný latinský básník zabývající se oblastí kosmologie, který odkazuje výslovně ke stoické koncepci ekpyrós a diakosmésis, když popisuje nejen zničení vesmíru, ale také jeho následné obnovení.“²⁰ Toto tvrzení dokládá verši 4.838-9 (*in tantum longo mutantur tempore cuncta/ atque iterum in semel redeunt*) a šíře též verši 4.818-865. Tato pasáž se však zabývá výkladem tzv. ekliptických znamení, a pokud obsahuje zmínky o tom, že „vše se mění a znovu se navrácí do dřívějšího stavu“ nebo že „nebe se bálo, že shoří“, fungují tyto zmínky v textu básně jen jako ilustrace principu „vybočení z řádu“, jehož ukázkou je i *ekleipsis*, „zatmění“, jakési dočasné strnutí charakteristických vlivů znamení. Interpretaci daných veršů ve smyslu odkazů k *ekpyrós* proto nepokládáme za opodstatněnou.

IV.

Naznačili jsme už, že princip *sympatheie*, vesmírné sounáležitosti, má důsledky také v existenci a působení *fata*, osudu a osudovosti. Jeho výkladu se věnuje zejména 4. kniha básně, z jejíhož obsáhlého prooemia (bezmála 120 veršů) vybíráme verše pro Maniliovo pojetí osudu klíčové:

*F a t a regunt orbem, certa stant omnia lege
longaque per certos signantur tempora c a s u s .
Nascentes morimur, finisque ab origine pendet.
Hinc et opes et regna fluunt et, saepius orta,
paupertas, artesque datae moresque creatis
et vitia et laudes, damna et compendia rerum.
Nemo carere dato poterit nec habere negatum
f o r t u n a m v e suis invitam prendere votis
aut fugere instantem: s o r s est sua cuique ferenda.*²¹ (4.14-22)

¹⁹ LAPIDGE 1989, s. 1396.

²⁰ „Manilius is the only Latin poet treating cosmological themes who refers expressly to the Stoic conception of *ekpyrosis* and *diakosmesis*, depicting not only the destruction of the universe but also its subsequent renewal.“

²¹ „Osudu vůle svět řídí, všechno tkví v neměnném řádu./ osudů přesným během jsou určeny daleké věky;/ zrozením začíná smrt a počátkem určen je konec./ Z osu-

Ve vesmírném řádu je vše řízeno osudem, podrobena jeho přesným zákonům a jednotlivé události budoucích let jsou předznamenány (*signantur*) neomylným během osudových sil. Z moci osudu pramení bohatství i moc, lidské schopnosti i charaktery, a svému losu tak nemůže uniknout nikdo. Výklad proto ústí v jediný možný závěr – *sors est sua cuique ferenda* – a celkovým laděním upomíná na proslulý výrok Senekův: *ducunt volentem fata, nolentem trahunt*.²²

Manilius poté uvádí mnoho slavných událostí římských dějin, které se působením osudu staly, ač byly velmi nepravděpodobné, a dokládá tak jeho moc (často je vykresluje pomocí efektivních stoických paradoxů²³). Všímá si rovněž vlivu Fortuny-Tyché a „nespravedlností“ (jen zdánlivých), které mezi lidmi působí, a vyvrací námitky proti osudu, neboť jemu podléhá i Fortuna samotná²⁴ – všechno, co se na světě jejím prostřednictvím děje, se proto děje **náležitě**, neboť je v souladu s osudovou mocí.

Předivo vesmírných vazeb, jehož součástí je vše, co je člověku dáno a co se mu v jeho životě přihodí, popisuje Manilius podobnými obrazy už ve 3. knize:

*Nam, quodcumque genus rerum, quocumque labores
quaeque opera atque artes, quicumque per omnia casus
humana in vita poterant contingere, s o r t e
complexa est, tot et in partes, quot et astra locarat,
disposuit, certasque vices, sua munera cuique
attribuit, totumque hominis per sidera censum
ordine sub certo duxit, pars semper ut eidem
confinis parti vicinis staret in astris.* (3.67-74)

du bohatství plyne, i královská moc, také bída – /ta častější bývá, i vlohy a povahy lidem jsou dány./ jejich zásluhy, vady i úspěch a nezdar v díle./ Nemůže odložit nikdo, co bylo mu dáno, a mít, co/ upřeno, modlitbou štěstěnu získat, když staví se proti./ či jí, když doléhá, uniknout: každý svou sudbu nést musí.“ (přel. J. ŽYTEK)

²² SEN. *Epist.* 107,11,5.

²³ SRV. např. v. 4.23-28.

²⁴ MANIL. 4.98-101: *Scilicet est aliud, quod nos cogatque regatque, maius, et in proprias ducat mortalia leges/ attribuatque suos ex se nascentibus annos/ fortunaeque vices.* „Ovšem, je tu moc větší: ta táhne nás a též nám vládne./ podřizuje svým zákonům smrtelné záležitosti/ a lidem, již se z ní rodí, pak určuje života léta/ i proměny jejich osudů.“ (přel. J. ŽYTEK).

Sors, **osudový los**, přisoudil každému životní úkol, „břímě“, a v pevném řádu světa stanovil prostřednictvím hvězd veškeré jeho události – tak, aby stejnému úseku života vždy odpovídal příbuzný úsek na hvězdné obloze. Možnost, ba dokonce opodstatněnost astrologického předpovídání, jež je v této pasáži naznačována a která vychází z principu *sympatheie*,²⁵ tak odkrývá interpretační rámec, jímž je třeba nazírat i Maniliovy charakteristiky znamení a výklad hvězdné geografie ve 4. knize – např. lidé zrození ve Vahách vždy přesně rozsoudí spory jiných, protože i znamení, pod nímž se narodili, přesně rozměřuje délku dne a noci při podzimní rovnodennosti; stejně tak Kréta, podléhající znamení Střelce s kentaurím tělem, zrodí v tomto dvojtělem souhvězdí i dvojtěleho Mínoťaura – to všechno je určeno osudem²⁶ a je vlastně nanejvýš „přirozené“.

Je-li však celý svět řízen osudem a každá věc i bytost spočívá v neměnném řádu, jaké je pak postavení svobodné lidské vůle? K takové otázce se Manilius nikde nevyjadřuje výslovně, byť, jak se domníváme, ji nepřímou předjímá a jistým způsobem na ni odpovídá. Na konci 4. knihy nás totiž poučuje o tom, jaké místo v božském řádu vesmíru náleží člověku.

V.

Už v úvodu studie jsme uvedli, že Maniliův epos je také eposem didaktickým. Při čtení se v něm od začátku setkáváme s didaktickými formullemi, napomenutími čtenáře k pozornosti (*percipe, nunc age*), výzvami a povzbuzeními. Tyto apely se nejvíce objevují ve filosofických pasážích a místy přecházejí až ve fiktivní dialog (*multum, inquis, 4.387; conditur en, inquit, 4.869*). V těchto momentech už Maniliovi nestačí pouhá didaxe a jeho výklad se stává aktivně propedeutickým, ba místy až zasvěcovacím. Naplno se tu uskutečňuje jedna z Maniliových nejvýznamnějších intencí – odhalit svému čtenáři tajemství jeho existence i existence vesmíru a získat ho pro svou myšlenku. Prvním z vrcholů této snahy a současně místem působivé poetické síly jsou verše 2.115-125:

*Quis caelum posset nisi caeli munere nosse,
et reperire deum, nisi qui pars ipse deorum est?*

²⁵ Vzájemný vztah mezi pohyby hvězd a lidským osudem připomíná také J. NOVÁKOVÁ (1953, s. 33-34), když hovoří o „velebnosti“ Maniliova fata a o jeho ztotožnění s „účelným světovým řádem“.

²⁶ Srv. v. 4.203-216 a 783-786.

*Quisve hanc convexi molem sine fine patentis
signorumque choros ac mundi flammea tecta,
aeternum et stellis adversus sidera bellum
cernere et angusto sub pectore claudere posset,
ni sanctos animis oculos natura dedisset
cognatamque sibi mentem vertisset ad ipsam
et tantum dictasset opus, caeloque veniret
quod vocat in caelum sacra ad commercia rerum?*²⁷

Člověk je **spřízněn s bohem**, a tak je ze samé podstaty veden k poznávání nebes a k hledání božské bytosti. Kdyby lidský duch neměl tyto jedinečné schopnosti dané mu přírodou, nebyl by s to pochopit věci, jež spatřuje. Bůh sám je tedy tím, kdo vede mysl člověka k jeho poznání a ke stykům s ním. Toto je tedy způsob, jak dosáhnout blaženosti, který čtenáři-adeptu nabízí Manilius – objevit v sobě božskou podstatu a jejím prostřednictvím nahlédnout i řád světa.

Druhý vrchol Maniliova didakticko-filosofického úsilí nalzáme v závěru 4. knihy (verše 886-895):

*An dubium est h a b i t a r e d e u m sub pectore nostro
in caelumque redire animas caeloque venire,
utque sit ex omni constructus corpore mundus
aeris atque ignis summi terraeque marisque
hospitium menti totum quae infusa gubernet,
sic esse in nobis terrenae corpora sortis
sanguineasque animas animo, qui cuncta gubernat
dispensatque hominem? Quid mirum, noscere m u n d u m
si possunt homines, quibus est et m u n d u s in ipsis
e x e m p l u m q u e d e i quisque est in imagine parva?*²⁸

²⁷ „Kdo by moh’ jinak než darem nebeským poznávat nebe./ kdo by moh’ nalézat boha leč ten, kdo bohů je částí./ obrovskou nebes klenbu, jež bez konce v dálku se táhne./ světa plamenný kryt a hvězdných znamení reje./ věčný pak boj, jež svádějí stálice s oběžnic sborem./ kdo by moh’ zít a všechno to pojmuti do těsné hrudi./ kdyby tak bystrý zrak kdys nedala příroda duchu./ kdyby s ní spřízněnou mysl k své podstatě nebyla vedla./ kdyby takové dílo jí nebyla vnukla a s nebes/ nemělo původ, co k nebi nás volá a k posvátným stykům? (přel. F. STIEBITZ)

²⁸ „Copak je pochyb, že bůh v nás přebývá pod naší hrudí./ že duše se do nebe vrací a z nebe že přicházejí/ a že jak vesmír, složený ze všech částíček vzduchu./ nebeského ohně i země a stejně tak vody./ je domovem vědomí, které jej prostoupí

Seznamujeme se s průzračně čistou formulací principu **makrokosmu a mikrokosmu**: člověk poznává svého tvůrce, tedy světovou duši, jako vlastní součást a objevuje, že i v něm samém přebývá bůh. Čím je světový duch pro vesmír, tím je lidský duch pro člověka, a proto světový duch prostupuje vesmírem stejně, jako lidský vládne člověku. Klíčovou myšlenku pasáže a vztah mezi lidským mikrokosmem a světovým makrokosmem dokonale vystihuje závěrečný verš: „každý člověk je v zmenšené podobě obrazem boha“.

V dalších verších Manilius vykresluje vznešenost a ušlechtilost lidských bytostí a zdůrazňuje laskavou výzvu božské duše, která „sama sebe vštěpuje a nabízí, aby mohla být úplně poznána a poučila vidoucí o tom, jaká je“ (v. 4.918-20). Nato se obrací znovu ke čtenáři-adeptu a apeluje pomocí efektních přirovnání a paradoxů na jeho rozum a schopnosti:

*Nec contemne tuas quasi parvo in pectore vires:
quod valet, immensum est. Sic auri pondera parvi
exsuperant pretio numerosos aeris acervos;
sic adamas, punctum lapidis, pretiosior auro est;
parvula sic totum pervisit pupula caelum,
quoque vident oculi minimum est, cum maxima cernant;
sic animi sedes tenui sub corde locata
per totum angusto regnat de limite corpus.
Materiae ne quaere modum, sed perspice vires,
quas ratio, non pondus, habet: ratio omnia vincit.*²⁹ (4.923-32)

Obraz oční panenky (v. 927), která „obsáhne zrakem celé nebe“, přirozeně souzní s verši 906-7: „pozvedá k hvězdám/ svůj hvězdný zrak“ (*ad sidera mittit/ sidereos oculos*). Nejde tu ale jen o pouhé zobrazení hvězdného nebe

celý a řídí,/ tak stejně v nás samých nám souzená smrtelná těla a duše,/ plné sil života, hostí ducha, který vše řídí/ a v člověku vládne? Co je zvláštního na tom, že lidé/ mohou poznávat nebe, když nebe sídlí v nich samých/ a každý člověk je v zmenšené podobě obrazem boha?“ (přel. J. ŽYTEK) – K citované pasáži viz též pozn. 9.

²⁹ „Nepohrdej silou svého zdánlivě malého ducha –/ jeho moc je nesmírná. Tak váha pár zrněk zlata/ převyšuje svou cenou početné hromady bronzu,/ tak démant, maličký kamínek, cenný je více než zlato,/ tak maličká zornička oka obsáhne zrakem vše z nebe:/ čím oči vidí, je pramalé, avšak co zří, je tak velké!/ Sídlí lidského ducha, jež v útlém srdci má místo,/ tak ze svého skromného příbytku ovládá každou část těla./ Nesnaž se určovat množství látky a prozkoumej síly,/ které má rozum, a nikoli hmota: to rozum vše zmůže.“ (přel. J. ŽYTEK)

na zřítelnici, nýbrž i o *poznání* toho, co zřím: Manilius tak důsledně rozlišuje vidění prosté od vidění pronikavého, poznávajícího – zření. V tomto smyslu dále apeluje na svého adepta: využij daru svého rozumu a nezabývej se hmotou – možná i reflexe Lucretiovy básně. Maniliovo přesvědčení o síle a moci rozumu je korunováno závěrečnou větou *ratio omnia vincit*, zřetelnou aluzí na Vergiliovo *omnia vincit amor* (*Ecl.* 10.69).

VI.

Obě výše citované pasáže z 2. a 4. knihy týkající se vztahu mezi makrokosmem a mikrokosmem (2.115-125 a 4.886-895) však v celku básně nemají pouze výkladovou a propedeutickou funkci. Soudíme totiž, že se zásadním způsobem vztahují k samému monumentálně pojatému závěru díla a že mohou novým výkladem podpořit tezi o tom, že Maniliův epos byl autorem rozvržen právě do pěti knih. Onen velkolepě pojatý vrchol zní takto (v. 5.734-742):

*Utque per ingentis populus describitur urbes,
principiumque patres retinent et proximum equester
ordo locum, populumque equiti populoque subire
vulgus iners videas et iam sine nomine turbam,
sic etiam magno quaedam res publica mundo est
quam natura facit, quae caelo condidit urbem.
Sunt stellae procerum similes, sunt proxima primis
sidera, suntque gradus atque omnia iusta priorum:
maximus est populus summo qui culmine fertur (...).*

Mikrokosmos pozemského světa a lidské společnosti, který je v jejích měslech uspořádán od senátorského stavu přes stav jezdecký, svobodný lid, netečný plebs až k nesčetným lidským zástupům, má svou paralelu v makrokosmu světa hvězdného. Existují hvězdy „vznešených rodů“, hvězdy těmto blízké, existují hvězdné třídy a nesmírný počet zářivých těles na vrcholu nebeské báně (reálně zde Manilius odkazuje k Mléčné dráze). Jeden důležitý rys tohoto popisu ale zůstal až dosud opomíjen: je pozoruhodné, že mikrokosmos člověka, s nímž jsme byli detailně seznámeni ve 4. knize, je zde působivě **abstrahován** na celou lidskou společnost, kdežto makrokosmos vesmíru je naopak **konkretizován** do podoby hvězdného státu.

Nejen že lidská společnost zrcadlí uspořádání společnosti hvězdné a naopak, ale také se obě začínají pohybovat směrem k sobě, a to jak prostorově, tak pojmově. Domníváme se, že toto „hvězdné finále“ je tak **dalším důkazem** pro tvrzení, že 5. kniha Maniliova eposu je zároveň knihou posled-

ní: ani ne tak kvůli analogiím se včelím státem z *Georgik*,³⁰ jako spíše proto, že oba paralelní kosmy se v celé básni setkávají a dotýkají právě na tomto místě, a podtrhují tak harmonickou božskou jednotu, která v podobě sympatheie, rozumu a fata postupuje celým vesmírem. Jsem přesvědčen, že právě v ní leží klíč k Maniliovu filosoficko-astrologickému poselství.

BIBLIOGRAFIE

Primární literatura:

MARCUS MANILIUS. *Astronomica* (LCL, ed. G. P. GOOLD), London: Harvard University Press 2006⁴.

MARCUS MANILIUS. *Astronomicon liber IV* (ed. A. E. HOUSMAN). Londinii: Grant Richards 1920.

TITUS LUCRETIVS CARUS. *De rerum natura libri sex* (ed. C. MÜLLER). Zürich: Rohr 1975.

LUCIUS ANNAEUS SENECA. *Ad Lucilium epistulae morales* (OXT, ed. L. D. REYNOLDS). Oxonii: Oxford University Press 1989.

PUBLIUS VERGILIUS MARO. *Opera* (OXT, ed. R. A. B. MYNORS). Oxford: Oxford University Press 1969.

Sekundární literatura:

COLISH, Marcia L. *The Stoic tradition from Antiquity to the early Middle Ages I*. Leiden: E. J. Brill 1990.

HÜBNER, Wolfgang. Manilius als Astrologe und Dichter. In *ARNW*, 32.1, 1984, s. 126-320.

LAPIDGE, Michael. Stoic Cosmology and Roman Literature. In *ANRW II*, 36.3, 1989, s. 1379-1429.

MORFORD, Mike. *Roman philosophers*. London – New York: Routledge 2002.

NOVÁKOVÁ, Julie. *Devět kapitol o tak zvaném stříbrném věku římské slovesnosti*. Praha: Nakladatelství ČSAV 1953.

RIST, John M. *Stoická filosofie*. Praha: OIKOYMENH 1998.

TOOHEY, Peter. *Epic lessons: An Introduction to Ancient Didactic Poetry*. London – New York: Routledge 1996.

³⁰ WILSON 1996, s. 918: „But since book 5’s extensive Andromeda myth and its closing depiction of stellar magnitudes as a hierarchical star-state analogous with human society echo the bee-state and Orpheus myth of Virgil’s last *Georgic*, book 5 should be the final book.“

WILSON, Anna M. Manilius, Marcus. In *The Oxford Classical dictionary*. Oxford: Oxford University Press 1996³.

Překlady:

Výbor z římské poesie v překladech (vyd. K. HRDINA). Praha: Jan Laichter 1935.

M. TULLIUS CICERO. *O přirozenosti bohů* (překl. A. KOLÁŘ). Praha: Jan Laichter 1948.

M. TULLIUS CICERO. *Předtuchy a výstrahy (De divinatione)* (překl. J. HRŮŠA). Praha: Bohuslav Hendrich 1942.

T. LUCRETII CARUS. *O přírodě* (překl. A. KOLÁŘ). Praha: Jan Laichter 1948.

ŽYTEK, Jakub. *Řád vesmíru a osud člověka ve IV. knize Maniliova Astronomicon* (ročníková práce, nepublikováno). FF UK, Praha 2004.

■ SUMMARY

Caelestis rationis opus: Stoicism in the Astronomica of Manilius

This paper deals with principles of Stoic doctrine as they are treated and presented in the *Astronomica*, a didactic and philosophical poem of Manilius (1st century AD). It explores the principles of cosmic sympathy, divine reason, origin of the world, role of Fate, and the one of microcosm and macrocosm. In interpreting the closing passage of Book 5 (v. 734-42) it suggests that its depiction of intertwining of microcosm and macrocosm may be considered a magnificent culmination of the poem, supporting thus the opinion that Book 5 should be the final book.